

Méně známé spisy Klementa Alexandrijského Trendy a perspektivy současného bádání*

Jana Plátová
Veronika Černušková
Vít Hušek

Klement z Alexandrie je znám českému čtenáři zejména jako autor trojice děl: *Protrepticus* (*Pobídka Řekům*), *Paedagogus* (*Vychovatel*) a *Stromata* (*Koberce*).¹ Tato díla bývají na základě výkladu o trojí funkci Slova v *Paed.* I,1,3–3,3 v některých tradičních učebnicích patrologie uváděna jako autorem zamýšlená trilogie.² Poměrně známý je dále Klementův krátký a teologicky cenný spis *Quis dives salvetur?* (*Který boháč bude spasen?*).³ Pod Klementovým jménem se však dochovalo také několik kratších textů, které se v současném klementovském bádání těší rovněž značné pozornosti. Jsou to tzv. *Stromata VIII, Excerpta ex Theodoto* (*Výpisky z Theodota*), *Eclogae propheticae* (*Eklogy*) a zlomky spisu *Hypotyposes*.

---

* Článek vznikl jako výstup projektu GAČR 18–09922S „Biblical Exegesis of the Other Clement of Alexandria“.

¹ České překlady: KLÉMÉNS ALEXANDRIJSKÝ, *Pobídka Řekům*, překl. Matyáš Havrda, Praha: Hermann a synové, 2001; KLEMENT ALEXANDRIJSKÝ, *Stromata I–VIII*, přel. Jana Plátová – Veronika Černušková – Matyáš Havrda – Miroslav Šedina, Praha: Oikúmené, 2004–2017; KLEMENT ALEXANDRIJSKÝ, *Vychovatel*, překl., úvod a pozn. Veronika Černušková, Praha: Oikúmené, 2019.

² Srov. např. Vratislav Šmelhaus, *Řecká patrologie*, Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1972, s. 75–77; Hubertus R. DROBNER, *Patrologie: Úvod do studia starokřesťanské literatury*, Praha: Oikúmené, 2011, s. 178; Charles KANNENGISSER, „Clement of Alexandria (CA. 150–215),“ in *Handbook of Patristic Exegesis: The Bible in Ancient Christianity*, sv. I, Leiden – Boston: Brill, 2004, s. 507–515 nebo Johannes QUASTEN, *Patrology*, sv. II: *The AnteNicene Literature After Irenaeus*, Allen, TX: Christian Classics, 1999, s. 5nn. K diskusi o otázce, zda tato tři díla Klement skutečně plánoval jako trilogii srov. Eric F. OSBORN, *Clement of Alexandria*, Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 5–15 a Alain LE BOULLUEC, „Clément d’Alexandrie,“ in *L’Abeille et l’Acier: Clément d’Alexandrie et Origène*, ed. Gilles Dorival – Alain Le Boulluec, Paris: Les Belles Lettres, 2019, s. 13–163, zde s. 91–95.

³ KLEMENT ALEXANDRIJSKÝ, *Který boháč bude spasen?*, překl. Monika Recinová, Olomouc: Refugium, 2008.

Osmá kniha *Stromat*, *Výpisky z Theodota* a *Eklogy* tvoří společně text, který se dochoval v kodexu Laurentianus V 3 po sedmé knize *Stromat*, a Matyáš Havrda o nich proto v úvodu k nové edici osmé knihy *Stromat* hovoří jako o „meta-Stromatic material“.⁴ Bogdan G. Bucur zavádí pro *Excerpta*, *Eklogy* a zlomky spisu *Hypotyposes* termín „the other Clement of Alexandria“.⁵

Tato díla byla v devatenáctém a na začátku dvacátého století tématem vzrušených teologických debat: někteří autoři je považovali za výplod raného Klementova myšlení, jež bylo ještě nedostatečně formováno ortodoxním křesťanstvím, jiní zase chápali tyto texty jako doklad pozdní Klementovy nauky, ve které se stárnoucí autor již pouštěl za horizont pravověří.⁶ V návaznosti na tuto diskusi pak v sedmdesátých letech dvacátého století vyslovil Pierre Nautin hypotézu, podle níž je tzv. *Osmá kniha Stromat*, *Výpisky z Theodota* a *Eklogy* výtahem, který pořídil ve 3. století písař z nedochovaných *Stromat VIII* a z *Hypotyposes* jako Klementových pozdních, vrcholných spisů.⁷ Část badatelů jeho hypotézu přijala,⁸ jiní zastávali názor, že se spíše jedná o přípravné literární poznámky samotného Klementa.⁹

⁴ Matyáš HAVRDA, *The So-Called Eight Stromateus by Clement of Alexandria: Early Christian Reception of Greek Scientific Methodology*, Leiden – Boston: Brill, 2016, s. VIII.

⁵ Poprvé použil Bucur termínu „the other Clement of Alexandria“ ve dvou článcích z r. 2006 a 2007: Bogdan G. BUCUR, „The Other Clement of Alexandria: Cosmic Hierarchy and interiorized Apocalypticism,“ *Vigiliae Christianae* 60 (2006): 251–268 a Bogdan G. BUCUR, „Revisiting Christian Oeyen: ‘The Other Clement’ on Father, Son, and the Angelomorphic Spirit,“ *Vigiliae Christianae* 61 (2007): 381–413.

⁶ Tuto diskusi shrnuje Bogdan G. BUCUR, „The Place of the *Hypotyposes* in the Clementine Corpus: an Apology for ‘the Other Clement of Alexandria’,“ *Journal of Early Christian Studies* 17, č. 3 (2009): 313–335, zde 315–317.

⁷ Pierre NAUTIN, „La fin des Stromates et les Hypotyposes de Clément d’Alexandrie,“ *Vigiliae Christianae* 30 (1976): 268–302.

⁸ Nautinovy závěry (s výhradami) přijali Alain LE BOULLUEC, „Extraits d’oeuvres de Clement d’Alexandrie: la transmission et le sens de leur titres,“ in *Titres et articulations du texte dans les oeuvres antiques. Actes du colloque international de Chantilly 13–15 décembre 1994*, ed. J.-C. Fredouille et al., Paris: Institut d’Études Augustiniennes, 1997, s. 287–300; Eric F. OSBORN, *Clement of Alexandria*, Cambridge: CUP, 2005, s. 206–207; Michel CAMBE, *Avenir solaire et angélique des justes. Le psaume 19 (18) commenté par Clément d’Alexandrie*, Strasbourg: Centre d’Analyse et de Documentation Patristiques, 2009.

⁹ Judith L. KOVACS, *Clement of Alexandria and the Valentinian Gnostics*, diss. Columbia University, 1978, s. 1, 13; Carlo NARDI, „Introduzione,“ in Clemente Alessandrino, *Estratti Profetici*, Firenze: Nardini, 1985, s. 11–12; Annewies van den Hoek, „Techniques of Quotation in Clement of Alexandria. A View of Ancient Literary Working Methods,“ *Vigiliae*

K odkazu badatelů, kteří považovali „metastromatický materiál“ a *Hypotyposes* za Klementovo pozdní dílo, a především ke zmiňované hypotéze Pierra Nautina se na začátku století jednadvacátého vrací Bogdan Bucur. Je pevně přesvědčen, že *Výpisky z Theodota, Eclogae propheticae* a *Hypotyposes* představují vrchol Klementovy teologie („the pinnacle of Clement’s exposition of doctrine“)¹⁰ a jako taková si tato díla zaslouží přinejmenším stejnou pozornost jako ostatní autorovy spisy.¹¹

Cílem tohoto článku je podat českému čtenáři základní informace o těchto méně známých Klementových spisech, kriticky zhodnotit literaturu posledních let věnovanou tomuto tématu a poskytnout základní přehled o současných trendech klementovského bádání.

1. STROMATA VIII

Jako první se v rukopise Laurentianus V 3 nachází po sedmé knize *Stromat* text nadepsaný „Osmá kniha *Stromat*“¹² a vzbuzuje tak dojem, že se jedná o pokračování Klementova nejdelšího díla. Charakter tohoto textu je však od ostatních knih zásadně odlišný. Spíše než pokračování výkladu o zbožnosti dokonalého gnostika se jedná o sbírku excerpt a parafrází jednoho či více filosofických zdrojů, jejichž tématem je teorie důkazu, vědeckého zkoumání a příčin. Moderními badateli bývá tento text někdy označován jako *Liber logicus*, jelikož představuje cenné svědectví aristotelské metodologie vědy 2. století a zároveň je prvním příkladem křesťanské recepce aristotelské logiky.¹³ Havrda dochází k pozoruhodnému a přesvědčivě doloženému závěru, že přinejmenším část

Christianae 50 (1996): 242, pozn. 78; Andrew C. ITER, *Esoteric Teaching in the Stromateis of Clement of Alexandria*, Leiden – Boston: Brill, 2009, s. 73–76.

¹⁰ Srov. BUCUR, „The Place,“ s. 313.

¹¹ Klementovu nauku obsaženou v méně známých Klementových spisech představil Bucur v knize *Angelomorphic Pneumatology: Clement of Alexandria and Other Early Christian Witnesses*, Suppl. to *Vigiliae Christianae* 95, Leiden – Boston: Brill, 2009. Srov. též BUCUR, „The Place of the *Hypotyposeis* in the Clementine Corpus,“ s. 335: „Studying Clement of Alexandria’s *Excerpta*, *Eclogae* and *Adumbrationes* promises to be very rewarding in terms of a better understanding of Clement’s theology. Our first and indispensable step should be a new translation of these works into English“ (s. 335).

¹² V rukopise doslova: Στρωματεὺς ὀγδοός.

¹³ Více k tomu srov. Matyáš HAVRDA, „Liber logicus čili tzv. osmá kniha *Stromat*,“ in Klement Alexandrijský, *Stromata* VIII, řecký text, překlad, úvod a pozn. M. Havrda, Praha: Oikúmené 2017, s. 7–20 nebo podrobnější studie „The Riddle of the ‘Eighth *Stromateus*’:

textu *Strom.* VIII vychází z nedochovaného spisu řeckého lékaře a filosofa Galéna z Pergamu, pravděpodobně z jeho spisu *O důkazu*. Klíčovým argumentem je paralela mezi výkladem o důkazu ve *Strom.* VIII 3,1–8,3 a ve zmíněném Galénově nedochovaném spisu (o němž Galén referuje v první knize *De methodo medendi*), a paralela mezi výkladem o tom, zda nenarozený plod je živočich, ve *Strom.* VIII 12,2–3 (v kontextu pasáže 8,4–15,1) a v Galénově spisu *De usu partium*, kde se Galén opět odvolává na to, co k tomu napsal ve spisu *O důkazu*.¹⁴

Klementův *Liber logicus* se tedy téměř vůbec nevyjadřuje k biblické exegezi a otázkám křesťanské teologie, jak je to v Klementových dílech obvyklé. Nicméně tyto výpisky týkající se teorie důkazu byly zřejmě důležitým materiálem pro Klementovo teologické uvažování: mohlo se jednat o jeho poznámky k metodologii vznikající křesťanské vědy.

2. EXCERPTA EX THEODOTO

Další část poznámkového materiálu dochovaného za *Stromaty*, tradičně nazývaná *Výpisky z Theodota*,¹⁵ je v rukopise nadepsána „Výtahy z [děl] Theodotových a takzvané východní nauky doby Valentinovy“. ¹⁶ V tom-

---

Questions and Solutions,” která je součástí autorovy edice tohoto textu in: HAVRDA, *The So-Called Eight Stromateus*, s. 1–77.

¹⁴ Matyáš HAVRDA, „Galenus Christianus? The Doctrine of Demonstration in Stromata VIII and the Question of its Source,” *Vigiliae Christianae* 65 (2011): 343–375; HAVRDA, „The Riddle,” s. 34–50. Ke Klementově návaznosti na Galéna srov. také Matyáš HAVRDA, „Categories in Stromata VIII,” *Elenchos* 33 (2012): 197–225.

¹⁵ KLEMENT ALEXANDRIJSKÝ, *Výpisky z Theodota*, úvod s komentářem a překl. Veronika Černušková, Praha: Oikúmené, 2021 (v tisku).

¹⁶ Ἐκ τῶν Θεοδοῦτου καὶ τῆς ἀνατολικῆς καλουμένης διδασκαλίας κατὰ τοὺς Οὐαλεντίνου χρόνους ἐπιτομαί. LE BOULLUEC, *Extraits d'oeuvres de Clément d'Alexandrie*, s. 288, upozorňuje, že latinský překlad titulu *Excerpta ex Theodoto* je nepřesný: ἐπιτομαί nejsou výpisky (*excerpta*), ale spíše výtahy (*resumé*). Odlišné čtení nadpisu představuje Giuliano CHIAPPARINI, „Nuovi frammenti delle ‚Ipotiposi‘ di Clemente Alessandrino: ‚Excerpta ex Theodoto, Eclogae propheticae‘ e il resto del cosiddetto libro VIII degli ‚Stromati‘,” in *Aevum* 90, č. 1 (2016): 205–238; Giuliano CHIAPPARINI, *Estratti da Teodoto. Frammenti delle perdute Ipotiposi*, Roma: Paoline, 2020, s. 69 nn. Podle Chiappariniho by bylo třeba zkratku Φ , ve které předchází badatelé svorně viděli výraz χρόνους, číst χρησιμαί a celý nadpis by pak podle něj zněl: „užitečné výtahy z [děl] Theodotových a z takzvané východní nauky u [stoupenců] Valentinových“. Dle Alaina LE BOULLUECA, „Clément d'Alexandrie,” in *Histoire de la littérature grecque des origines à 451, III: De Clément d'Alexandrie à Eusèbe de Césarée*, ed. B. Pouderon, Paris: Les belles

to případě jde již zcela evidentně o soubor výpisků a výtahů, a to z valentinovských gnostiků, jen sporadicky doplněných o Klementovy stručné kritické poznámky. Tento text bývá hodnocen jako jeden z nejdůležitějších nepřímých dokladů různých valentinovských nauk.¹⁷ F. Sagnard ve své edici vydané v *Sources Chrétiennes*¹⁸ uplatňuje nyní obecně přijímané členění *Výpisků z Theodota* na čtyři části: 1) *Exc.* 1–28; 2) *Exc.* 29–43,1; 3) *Exc.* 43,2–65; 4) *Exc.* 66–86.¹⁹ Naprostá většina Klementových vlastních komentářů se přitom vyskytuje v první části a na začátku části druhé; další dvě části – s výjimkou *Exc.* 86 – jsou pak již holými excerpty z gnostických knih.²⁰

Není zřejmé, kolik textu je převzato z Theodota, jehož jméno figuruje v nadpisku. Jediné explicitní odkazy na tohoto gnostika se nacházejí v části první a druhé,²¹ někteří badatelé však považují za pravděpodob-

---

lettres, 2017, s. 150, pozn. 471, je ovšem tato hypotéza silně nepřesvědčivá, protože formulaci οἱ τοῦ Οὐαλεντίνου ve významu „Valentinovi stoupenci“ nelze použít.

¹⁷ *Výpisky z Theodota* dokonce obsahují i texty, které podle tradiční klasifikace vůbec nenáleží k tzv. východní valentinovské škole: pro pasáž *Exc.* 43,2–65 Klement zjevně čerpá z týchž zdrojů jako Irenej pro své *Adv. haer.* I,4,5–7,5, přičemž jde o text náležející k valentinovské škole zvané „italská“. Badatelé se shodují, že titul je s největší pravděpodobností dílem písaře, nikoli samotného Klementa, srov. Piotr ASHWIN-SIEJKOWSKI, „Excerpta ex Theodoto – A Search for the Theological Matrix. An Examination of the Document in the Light of some Coptic Treatises from the Nag Hammadi Library,“ *Studia Patristica* 79 (2017): 1–15, s. 2, a Einar THOMASSEN, *The Spiritual Seed*, Nag Hammadi and Manichaean studies 60, Leiden: Brill, 2006, s. 28, pozn. 3, kde je uvedena také starší literatura. Joel KALVESMAKI, „Italian versus Eastern Valentinianism?“ *Vigiliae Christianae* 62 (2008): 79–89, pak navíc ukazuje, že šlo patrně o písaře značně neinformovaného. Také podle Christopa MARKSCHIESE, „Valentinian Gnosticism: Toward the Anatomy of a School,“ in *The Nag Hammadi Library after Fifty Years*, ed. J. D. Turner – A. McGuire, Leiden: Brill, 1997, s. 434–435, je titul *Výpisků* zřejmě dílem opisovače a obsahuje tolik nejasností, že z něj nelze vyvozovat žádné jednoznačné závěry.

¹⁸ CLÉMENT D'ALEXANDRIE, *Extraits de Théodote*, SC 23, ed. François Sagnard, Paris: Cerf, 1948.

¹⁹ Srov. SAGNARD, *Extraits*, s. 28–29. Tímto členěním Sagnard navazuje na pozorování, které uvěřil již Georg HEINRICI, *Die Valentinianische Gnosis und die heilige Schrift*, Berlin: Verlag von Wiegandt und Grieben, 1871, s. 88–93, a Otto DIBELIUS, „Studien zur Geschichte der Valentinianer,“ *ZNW* 9 (1908): 230–247, 329–340, 240–242. Nově CHIAPPARINI, *Estratti da Teodoto*, s. 48–50, člení text *Excerpt* na třináct oddílů (*Exc.* 1–3; 4–5,4; 5,5; 6–8; 9–10; 11–13,1; 13,2–5; 14,1–4a; 14,4b–17,3a; 17,3b–23; 24–75; 76–80; 81–86).

²⁰ Sagnard chápe jako Klementovy tyto pasáže: *Exc.* 1,3; 4–5; 7,3b–4; 8–15; 17,2–20; 23,4–5; 24,2; 27; 30,1a,2a; 31,1b; 33,2 a s jistým váháním také pasáž *Exc.* 86.

²¹ Jde o pasáže *Exc.* 22,7; 26,1; 30,1; 32,2; 35,1.

né, že z Theodotova pera pochází též celá pasáž čtvrtá.²² Mnoho citací je navíc uvedeno prostým slovesem „říká“, bez jasného určení autora. Ale spoň některé z nich a možná i některé pasáže uvedené plurálem „říkají“, by mohly na Theodota – jako vzorového představitele valentinovského náboženského proudu – odkazovat.

Klementův soubor výpisků se týká valentinovského mýtu o struktuře Plérómatu, spásy padlé Moudrosti a o stvoření světa a člověka, a dále také valentinovské iniciace a představy vykoupení vyvolených duchovních jedinců. Dokumentuje však zároveň valentinovskou biblickou hermeneutiku²³ a můžeme v něm vypožorovat mnohé opakující se narážky na některé pasáže evangelií a pavlovských listů. Zdá se pravděpodobné, že jedním z důležitých Klementových hledisek při pořizování těchto excerpt byl výběr valentinovských textů vztahujících se k určitým konkrétním biblickým pasážím.²⁴ Mohlo tudíž jít o Klementův přípravný text pro nějaký exegetický spis.

Klementovy kritické komentáře zdůrazňují podobně jako jiná Klementova díla zejména hodnotu lidského svobodného rozhodnutí: povolání ke spásy jsou všichni, vyvoleními jsou ti, kdo „více uvěřili“ (*Exc.* 9). Dále obsahují jednoznačná vyjádření o jednotě osoby Ježíše Krista: ať už je nazýván Jednorozený Bůh (*Jn* 1,18) nebo Prvorozený ze všeho stvoření (*Ko* 1,15), je Kristus jediný a nerozdílný Bůh (*Exc.* 6–8).

Zdá se zcela zřejmé, že v případě *Excerpt z Theodota* nejde ani o rané dílo mladého Klementa, který by ještě koketoval s heretickými směry, ani o jeho dílo z období stáří, kdy by již začal opouštět ortodoxní nauku, ale jednoduše o autorův zápisník, do něhož si (v průběhu své práce na *Vychovatel* i *Stromatech*) poznamenával citace z autorů, které považoval za neortodoxní a kterým se chystal ve svých připravovaných dílech (*Vy-*

²² Je o tom přesvědčen Robert P. CASEY, *The Excerpta ex Theodoto of Clement of Alexandria*, London: Christophers, 1934, s. 5–6; s jistou zdrženlivostí souhlasí THOMASSEN, *The Spiritual Seed*, s. 134, a Judith L. KOVACS, „In Order that We Might Follow Him in All Things: Interpretation of Gospel Texts in Excerpts from Theodotus 66–86,“ *Studia Patristica* 79 (2017): 7–28, zde s. 2.

²³ Srov. zejm. KOVACS, „In Order that We Might Follow Him in All Things,“ s. 2; Judith L. KOVACS, „Participation in the Cross of Christ: Pauline Motifs in the Excerpts from Theodotus,“ in *Valentinianism: New Studies*, ed. Einar Thomassen, Leiden – Boston: Brill, 2019, s. 457–477.

²⁴ Opakují se zde např. odkazy na první dvě kapitoly *Listu Kolosanům* a Prolog *Janova evangelia*. To bude zřejmě dáno oblibou těchto biblických pasáží u samotných valentinovců, ale současně může jít i o Klementův vlastní zájem o exegzi těchto míst.

chovateli, *Stromatech* a dalších pro nás nedochovaných nebo ani nezrealizovaných spisech) oponovat.²⁵

3. *ECLOGAE PROPHETICAE*

Třetím textem dochovaným v kodexu Laur. V3 po sedmé knize *Stromat* jsou *Eclogae prophetae*.²⁶ Nejedná se přitom o výpisky z prorockých knih Starého Zákona, jak by se podle titulku mohlo zdát, ale o volně řazené poznámky na téma duchovního růstu křesťana, týkající se exegeze různých biblických pasáží. První části textu dominuje téma křtu (symbolika vody a ohně) jakožto duchovního znovuzrození. Toto pojednání je doplněno symbolickým výkladem prvních veršů knihy Geneze, proroka Ozeáš, Ex 14 (přechod Rudým mořem), Joz 3 (přechod Jordánu) a Dan 3 (mládenci v ohnivé peci).²⁷ V prostřední části (*Ecl. proph.* 41–49) se objevuje několik za sebou následujících citací *Petrovy apokalypsy*, jimiž chtěl Klement zřejmě doložit a korigovat křesťanské učení o vývoji lidského embrya,²⁸ v poslední části *Eklog* (*Ecl. proph.* 42–65) jsou postupně komentovány tři za sebou následující Žalmy (Ž 17–19 LXX). Největší pozornost je přitom věnována Ž 18, zvláště alegorické interpretaci verše 5c LXX („Bůh si na slunci postavil stan“), který je pro Klementa dokladem eschatologického zbožštění spravedlivých duší věřících v nebi, a na němž zároveň koriguje pomýlený výklad části Hermogenových stoupenců.²⁹

²⁵ Srov. ASHWIN-SIEJKOWSKI, „Excerpta ex Theodoto,“ s. 12.

²⁶ V rukopise doslova: Ἐκ τῶν προφητικῶν ἐκλογαί. Český komentovaný překlad je součástí knihy KLEMENT ALEXANDRIJSKÝ, *Exegetické zlomky. Eclogae prophetae – Hypotyposes*, překl., úvod a pozn. Jana Plátová, Praha: Oikúmené, 2014, s. 42–113.

²⁷ K interpretaci této první části *Eklog* srov. především Carlo NARDI, *Il battesimo in Clemente Alexandrino. Interpretazione di EP 1–26*, Roma: Augustinianum, 1984.

²⁸ K této části *Eklog* srov. především Veronika ČERNUŠKOVÁ, „Odkazy na Petrovu apokalypsu v Klementově Výboru z prorockých knih,“ *Studia theologica* 19, č. 3 (2017): 163–193; Veronika ČERNUŠKOVÁ, „Delimitation and Context of References to the Apocalypse of Peter in Clement of Alexandria's *Eclogae Propheticae*,“ *Studia Patristica* (v tisku).

²⁹ Ke Klementovu výkladu Ž 18 LXX srov. CAMBE, *Avenir solaire*; srov. také Jana PLÁTOVÁ, „Příbytek na Slunci. Křesťanské výklady Žalmy 18/19 (zvl. verše 5c) v alexandrijské exegetické tradici,“ *Listy filologické* (v tisku). K postavě Hermogena srov. Jana PLÁTOVÁ, „Na slunci si postavil svůj stan. Nejstarší křesťanské výklady Žl 18 LXX, zvláště v. 5c,“ *Studia Theologica* 16, č. 2 (2014): 74–76.

Kromě *Petrovy apokalypsy*, jejíž textu je zde Klement nejstarším známým svědkem, se Klement v *Eklogách* jednou výslovně (*Ecl. proph.* 56,2) a přinejmenším jednou implicitně (*Ecl. proph.* 50,1) odvolává na výklad svého učitele Pantaina. Tyto kusé, ale o to cennější zmínky o legendárním zakladateli alexandrijské školy představují v raně křesťanské literatuře naprostý unikát. Zmínky o Pantainovi, citace z pozdějšího hlediska nekanonických či sporných knih (rozuměj *Petrovy apokalypsy*) a výklad vybraných starozákonních míst (především Žalmů), to vše spojuje tento text s informacemi o Klementově literární pozůstalosti u Eusebia a Fótia³⁰ a nahrává tak domněnce, že text uvedený v kodexu Laur. V 3 jako *Eclogae propheticae* (možná spolu s *Excerpty* z *Theodota*, jež vykazují mnohé obsahové paralely s textem *Eklog*) mohl být přípravnými poznámkami pro další (zamýšlené) Klementovo dílo zaměřené na výklad Písma – *Hypotyposes*.³¹

Podobně jako v případě *Excerpt* z *Theodota* šlo tedy pravděpodobně nikoli o Klementovo rané nebo naopak pozdní dílo, vymykající se jeho standardní teologii, jak je prezentována ve *Vychovatel*i a *Stromatech*, ale o Klementovy osobní poznámky, určené k dalšímu kritickému zpracování. Zdá se, že se jednalo o sbírku komentovaných výpisků z děl nebo ústně tradovaných myšlenek nejmenovaných křesťanských exegetů, kterou si Klement vytvářel v průběhu své spisovatelské práce.³²

4. HYPOTYPOSES (A ADUMBRATIONES)

Zcela jiný typ textů představují ve Stählinově edici zlomky spisu *Hypotyposes*. U různých autorů 3.–10. století a ve dvou evangelních kodexech

³⁰ Srov. EUSEBIOS, *Hist. eccl.* VI,13,1–14,1 a FÓTIOS, *Bibliotheca* 109,89a6–40.

³¹ Důvody pro tuto hypotézu jsou shrnuty in Jana PLÁTOVÁ, „Kolik zlomků Klementova spisu *Hypotyposes* skutečně máme?“, *Studia Theologica* 18, č. 4 (2016): 10–12.

³² Veronika ČERNUŠKOVÁ, „The *Eclogae Propheticae* on the Value of Suffering: A Copyist's *Excerpts* or Clement's Preparatory Notes?“, *Studia Patristica* 79 (2017): 161–170. Článek se zabývá utrpením věřícího jakožto jedním z teologických témat, u něž Klement ve svých *Stromatech* slibuje, že v některém z pozdějších děl se bude věnovat jeho hlubšímu zpracování. Autorka ukazuje, že v *Eklogách* nelze v tomto ohledu najít žádnou nauku pro pokročilé: naopak v samotných *Stromatech* se nacházejí mnohem zajímavější a hlubší teologické úvahy na dané téma. Tato sonda tedy potvrzuje názor, že Bucurova představa „metastromatického materiálu“ jako vrcholu Klementovy teologie je neopodstatněná.

z období 10.–12. stol. nacházíme celkem 25 zlomků, u nichž je uvedeno jak Klementovo jméno, tak název díla *Hypotyposes*.³³ Jednotlivé zlomky se však od sebe značně liší jak rozsahem, tak mírou autenticity. Vesměs jde o kratší výklady (v rozsahu dvou až deseti řádků) stručně komentující vybrané novozákonní verše, zejm. z pavlovských listů (1 a 2Kor, 1 a 2Tim), nebo se vztahující k životu a působení prvních apoštolů. Výjimku tvoří zl. 24, obsahující komentáře ke čtyřem katolickým epištolám (1Pt, Ju, 1 a 2Jn). Jako nejdelší souvislá dochovaná pasáž *Hypotyposes* zabírá ve Stählinově edici 13 stránek.³⁴ Tento cenný text se ovšem dochoval pouze v latinském překladu (pod názvem *Adumbrationes*), který nechal pořídit v šestém století Cassiodorus Senator.

Zlomky byly nalezeny a sebrány od různých autorů, z různých typů písemností a pocházejí z různých období, což má nepochybně vliv i na míru věrnosti originálnímu znění. Ne všechny lze chápat jako doslovné citace Klementova textu. Některé jsou spíše volné parafráze (především zlomky dochované u Eusebia), u *Adumbrationes* je zase třeba počítat s určitými purifikátorskými tendencemi na straně překladatele.³⁵

Přes tyto obtíže lze však konstatovat, že zlomky spisu *Hypotyposes* se vztahují k řadě novozákonních míst, která v ostatních Klementových dílech zůstávají bez povšimnutí, a představují tak nejen unikátní část Klementovy literární pozůstalosti, ale v případě některých veršů (či celých epištol) i důležité svědectví o jejich prvním křesťanském výkladu.

Kromě těchto „jistých“ zlomků existuje řada textů, jejichž příslušnost ke spisu *Hypotyposes* je nejistá. Jedná se především o zlomky dochované v katénách, tedy sbírkách exegetických pasáží vybraných z děl různých

³³ Tyto texty jsou ve Stählinově edici uvedeny jako Fr. 1–24, srov. CLEMENS ALEXANDRINUS III: *Stromata VII–VIII, Excerpta ex Theodoto, Eclogae Propheticae, Quis dives salvetur, Fragmenta*, ed. Otto Stählin – Ludwig Früchtel – Ursula Treu, GCS 17, Berlin: Akademie-Verlag, 1970, s. 195–215. Český překlad (včetně 25. zlomku objeveného r. 1983 di Benedettim) je součástí knihy KLEMENT ALEXANDRIJSKÝ, *Exegetické zlomky*, s. 116–185; k obsahu, počtu a charakteru zlomků srov. tamtéž, s. 28–40.

³⁴ Srov. GCS 17,203–215 (tj. zhruba dvojnásobná délka toho, co čítají ostatní zlomky *Hypotyposes* dohromady – GCS 17,195–202).

³⁵ Podrobněji k této problematice srov. Jana PLÁTOVÁ, *Dokonalá láska vyhání strach. Receptce Janových epištol v díle Klementa z Alexandrie*, Jihlava: Mlýn, 2018, s. 15–17.

církevních autorů. Do této skupiny řadíme 24 řeckých zlomků, pět zlomků dochovaných v koptštině³⁶ a deset v arabštině.³⁷

Další skupinu tvoří zlomky, které sice byly Klementovi přisuzovány (autorem katény nebo moderními badateli),³⁸ ale Klementovo autorství bylo následně vyvráceno. Největší část těchto zlomků navrhl Utto Riedinger v rozsáhlé časopisecké studii,³⁹ na niž odkazuje druhé vydání Stählinovy edice.⁴⁰ Po pečlivém zvážení Riedingerových důvodů (prvotní potíže spočívá již v tom, že tyto údajné Klementovy zlomky postrádají odkaz nejen na *Hypotyposes*, ale rovněž na samotnou osobu Klementa) jsme však dospěli k závěru, že tyto texty za zlomky spisu *Hypotyposes* považovat nelze.⁴¹

Dohledávání a identifikace (dalších) Klementových zlomků v katénách naráží na několik potíží. (1) Jména autorů a spisů nejsou v katénách uvedena příliš spolehlivě, takže pod Klementovým jménem najdeme úryvky jiných autorů, a naopak úryvky z Klementova díla mohou být uvedeny jiným jménem. (2) Katenista nebyl pouhým opisovačem, ale text podle vlastního uvážení zkracoval, upravoval či doplňoval. Každý exemplář katény tak je originálním dílem, které reagovalo na dobové teologické důrazy a potřeby; katéna je „otevřenou knihou“ a její opisování se podobá spíše procesu vytváření Wikipedie než po sobě jdoucím vydáním encyklopedie.⁴² (3) Proto je obtížné vytvářet „rodiny“ katén a v rámci nich usilovat o rekonstrukci původního textu, jak ještě předpokládaly průkopnické práce J. A. Cramera a J. Reusse.⁴³ (4) V důsledku

³⁶ Srov. Vít HUŠEK, „Klement Alexandrijský v koptské katéně k evangelíím,“ *Studia theologica* 19, č. 4 (2017): 67–86. Tyto zlomky odpovídají arabským Fr. inc. 2, 3, 4, 11, 14 dle edice Plátové.

³⁷ Jedná se Fr. inc. 2, 3, 4, 11, 14, 17 a 18 dle edice Plátové a tři nově navržené zlomky k Jn 1,37 (dvě varianty) a Jn 2,1, srov. Vít HUŠEK, „Scholia of Clement of Alexandria in the Arabic Gospel Catenae,“ *Studia patristica* (v tisku).

³⁸ Ke zlomkům z koptské a arabské katény, které jsou Klementovi připsány mylně, srov. studie uvedené v předchozích dvou poznámkách.

³⁹ Srov. Utto RIEDINGER, „Neue Hypotyposen-Fragmente bei Pseudo-Caesarius und Isidor von Pelusium,“ *ZNW* 51 (1960): 154–196.

⁴⁰ Srov. CLEMENS ALEXANDRINUS III, s. 236.

⁴¹ Důvody Riedingerovy hypotézy kriticky zvažujeme in Jana PLÁTOVÁ, „Kolik zlomků Klementova spisu *Hypotyposes* skutečně máme?“ *Studia theologica* 18, č. 4 (2016): 5–10.

⁴² William LAMB, „Conservation and Conversation: New Testament Catenae in Byzantium,“ in *The New Testament in Byzantium*, ed. Derek Krueger – Robert S. Nelson, Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2016, s. 277–299, zde 280–281.

⁴³ John A. CRAMER, *Catenae graecorum patrum in Novum Testamentum*, sv. I–VIII, Oxford 1844; Joseph REUSS, *Matthäus, Markus- und Johannes-Katenen*, Münster: Aschendorff,

toho všeho moderní edice katén buď vůbec neexistují, nebo ne v té podobě, jak jsme zvyklí u ostatních starověkých spisů.

Nad Klementovými *Hypotyposes* se však vznášejí ještě zásadnější otázky. Podle některých badatelů Klement spis toho jména vůbec nenapsal a všechna svědectví o jeho existenci jsou založena na omylu pramenícím v komplikovaném předávání Klementova díla.⁴⁴ Jediným, kdo v novodobé historii *Hypotyposes* údajně viděl, je francouzský cestovatel, diplomat a tajný agent Louis-Alexandre de Launay, hrabě d'Antraigues. Ten v roce 1779 navštívil klášter sv. Makaria ve Wadi Natrun v Egyptě a ve svém cestopisném deníku uvádí, že v klášteře viděl několik rukopisů řeckých děl, která byla považována za ztracená (mezi nimi i Klementovy *Hypotyposes*). Velké úsilí k ověření d'Antraiguova svědectví vyvinul australský patrolog Eric F. Osborn, který třikrát navštívil klášter sv. Makaria a pokoušel se tam rukopis najít.⁴⁵ Přitom již v roce 1844 uvádí Constantin von Tischendorf, že v klášteře sv. Makaria žádné řecké rukopisy nebyly,⁴⁶ a žádný řecký text se nenacházel ani mezi nově nalezenými útržky a zlomky rukopisů, které v klášteře objevil v roce 1920 Hugh Gerard Evelyn White (jeho objev mohl naopak být pro Osborna povzbuzením).⁴⁷ Je také zarážející, že se Osborn nijak nevyrovnává se staršími autory, kteří d'Antraiguovo svědectví považovali za nepochyb-

---

1941; Joseph REUSS, *Matthäus-Kommentare aus der griechischen Kirche*, TU 61, Berlin: Akademie-Verlag, 1957; Joseph REUSS, *Johannes-Kommentare aus der griechischen Kirche*, TU 89, Berlin: Akademie-Verlag, 1966; Joseph REUSS, *Lukas-Kommentare aus der griechischen Kirche*, TU 130, Berlin: Akademie-Verlag, 1984.

⁴⁴ V poslední době např. Marco RIZZI, „The End of *Stromateis* VII and Clement's Literary Project,” in *The Seventh Book of the Stromateis. Proceedings of the Colloquium on Clement of Alexandria* (Olomouc, October 21–23, 2010), ed. Matyáš Havrda et al., Suppl. to *Vigiliae Christianae* 117, Leiden: Brill, 2012, s. 299–311.

⁴⁵ Srov. COLIN DUCKWORTH – ERIC F. OSBORN, „Clement of Alexandria's *Hypotyposeis*: A French Eighteenth-Century Sighting,” *Journal of Theological Studies* 36 (1985): 67–83; ERIC F. OSBORN, „Clement's *Hypotyposeis*: Macarius Revisited,” *Second Century* 10 (1990): 233–235; ERIC F. OSBORN, *Clement of Alexandria*, Cambridge: CUP, 2005, s. 5, pozn. 5.

⁴⁶ Constantin von Tischendorf, *Reise in den Orient*, Leipzig: Tauchnitz, 1846, s. 124.

⁴⁷ Hugh Gerard EVELYN WHITE, *The Monasteries of the Wādi 'n Natrūn*, Part 1: *New Coptic Texts from the Monastery of Saint Macarius*, Edited with and Introduction on the Library at the Monastery of Saint Macarius, New York: Metropolitan Museum of Art, 1926 (reprint 1973), s. xli–xlii.

ný podvod (Seymour de Ricci)⁴⁸ či naprostý výmysl (Jean-Marie Carré).⁴⁹ O d'Antraiguově návštěvě kláštera nic nevěděl ani opat Mattá al-Miskín, autor rozsáhlých dějin kláštera, se kterým Osborn rovněž tuto věc konzultoval.⁵⁰ Z toho všeho se zdá, že naděje na objevení kompletního rukopisu *Hypotyposes* je mizivá.

ZÁVĚR

Spisy označované jako „meta-Stromatic material“ (tj. *Strom.* VIII, *Exc. ex Theod.* a *Ecl. proph.*) a „the other Clement of Alexandria“ (tj. *Exc. ex Theod.*, *Ecl. proph.* a *Hypotyposes*) jsou svědectvím Klementova polemicky vedeného dialogu s gnózi a důležitým dokladem raně křesťanské – ortodoxní i heterodoxní – biblické hermeneutiky. Jejich hodnotu pro studium Klementova myšlení však nelze přeceňovat. Jedná se vesměs o neucelelé poznámky, jejichž význam spočívá hlavně v tom, že se nám v nich dochovaly unikátní zlomky valentinovské gnóze, *Petrovy apokalypsy*, odkazy na Klementova učitele Pantaina a v neposlední řadě jsou svědectvím o vůbec prvním křesťanském výkladu vybraných starozákonních i novozákonních veršů, resp. celých knih (katolických epistol). V případě spisu *Hypotyposes* musíme bohužel konstatovat, že naděje na objevení jeho původního rukopisu je velmi malá, stejně jako naděje na objevení většího počtu jeho zlomků v katénách.

⁴⁸ Soukromý dopis citovaný in Giacomo LUMBROSO, „Lettere al Signor Professore Breccia, VII (Viareggio, 21 Settembre 1908),“ *Bulletin de la Société d'Archéologie d'Alexandrie* 11 (1909): 257–261, zde s. 258: „C'est un faux bien intéressant et bien singulier... mais c'est un faux, n'en doutez pas un instant. Ces manuscrits n'ont hélas jamais existé que dans l'imagination du Comte d'Antraigues...“

⁴⁹ Jean-Marie CARRÉ, *Voyageurs et Ecrivains Français*, vol. I. *Du début à la fin de la domination turque (1517–1840)*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1956², s. 107: „Pure invention de jeune voyageur qui, selon son propre aveu, ne sait pas le grec, et est bien incapable de déchiffrer de tels manuscrits, et curieuse façon, à vrai dire, d'impressionner l'élue de ses pensées!“

⁵⁰ FR. MATTA EL-MESKEEN [Mattá al-Miskín], *Al-Rahbana al-Qibitiyya fi 'Asr al-Qiddis Anba Maqar [Koptské mnišství v době sv. Makaria]*, Scetis: The Monastery of St. Macarius, 2006⁴ (1. vyd. 1972), k dějinám klášterní knihovny srov. s. 527–568, k období 16.–19. století a rozptýlení klášterních rukopisů po světových knihovnách a muzeích s. 543–566. K Osbornovu rozhovoru s opatem srov. OSBORN, „Clement's Hypotyposeis,“ s. 234. K postavě opata srov. Jaroslav FRANC, *Nemohu říct, že jsem šťastný, ale nyní cítím pokoj. Matouš Chudý: kapitola z arabské teologie koptského křesťanství*, Olomouc: Univerzita Palackého, 2018.

Přestože studium těchto textů představuje zajímavé intelektuální dobrodružství, domníváme se, že základním pramenem pro poznání Klementova myšlení zůstávají jeho hlavní díla, především *Vychovatel* a *Stromata*.

**Lesser Known Writings of Clement of Alexandria:
Trends and Perspectives in Contemporary Research**

Keywords: Clement of Alexandria; *Excerpta ex Theodoto*; *Eclogae propheticae*; *Hypotyposes*; *Stromata VIII*; "The other Clement of Alexandria"; Biblical exegesis; Early Christianity

Abstract: Clement of Alexandria is well known as the author of *Stromata* I–VII and *Paedagogus* I–III, and also the minor works *Protrepticus* and *Quis dives salvetur?*. There are several texts by Clement, however, which are often neglected by scholars concerned with Clement's theology: the so-called *Stromata VIII*, *Excerpta ex Theodoto*, *Eclogae propheticae* and the extant fragments of *Hypotyposes*. These texts have been evaluated as Clement's masterpiece by certain scholars while others perceive them as strange and dissonant to Clement's "standard" theology represented by *Stromata* and *Paedagogus*. There were even opinions in the past claiming that these texts represent heretical ideas of a too young or too old Clement. The aim of this paper is to present these works in the light of contemporary scholarship and encourage a reading of these texts as valuable evidence of early Christian (orthodox and heterodox) biblical hermeneutics.

doc. Jana Plátová, Ph.D.

Katedra biblických věd

Mgr. Veronika Černušková, Ph.D.

Katedra biblických věd

doc. Vít Hušek, Th.D.

Katedra filozofie a patrologie

CMTF UP

Univerzitní 22

771 11 Olomouc

jana.platova@upol.cz

veronika.cernuskova@upol.cz

vit.husek@upol.cz